

УДК 82-312.1

Ольга Оренчак

**РОМАНИ «ДЛЯ ДОМАШНЬОГО ОГНИЩА»
ІВАНА ФРАНКА ТА «ЗЛОЧИН І КАРА» ФЕДОРА
ДОСТОЄВСЬКОГО: ТИПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС**

У статті досліджується типологічний дискурс романів І. Франка і Ф. Достоевського «Для домашнього огнища» і «Злочин і кара». Аналізується майстерність психологічного аналізу з огляду на спорідненість проблемного та поетикального аспектів.

Ключові слова: компаративний аналіз, психологізм, інтервентний та екстервентний психологічний аналіз.

В статье исследуется типологический дискурс романов И. Франко и Ф. Достоевского «Для домашнего очага» и «Преступление и наказание». Анализируется мастерство психологического анализа с учетом общего проблемного и поэтического аспектов.

Ключевые слова: компаративный анализ, психологизм, интервентный и экстервентный психологический анализ.

In article was investigated the typological discourse of novels by I. Franko and F. Dostoyevsky «For a home» and a «Crime and punishment». The skill of the psychological analysis taking into account relationship of the problem and poetic case was analyzed.

Key words: comparative analysis, psychologism, interior and exterior psychological analysis.

Компаративний аналіз творчості І. Франка і Ф. Достоевського в українському літературознавстві завжди викликав інтерес і зазнав певної еволюції. На сьогодні у вітчизняному літературознавстві окремої ґрунтовної праці, присвяченої проблемі типологічних зв'язків творчості І. Франка і Ф. Достоевського, поки що немає. Враховуючи при цьому суттєві дослідження Ю. Янковського («Животворні зв'язки. І. Франко і російська реалістична проза», 1968), який останній розділ книги присвятив проблемі «Франко і Достоевський», чим, безумовно, проблему не вичерпав. І ця справа ще попереду. Особливо видається доцільним розглядати творчість Франка і Достоевського в історико-типологічному аспекті. Окремі спроби дослідників останнім часом дають можливість відстежити цю проблему або в контактено-генетичних

зв'язках (Л. Хваль), або ж у типологічних аналізах творів митців (Л. Хваль, Н. Тодчук, О. Ратушняк та цілий ряд інших). Така увага дослідників до творчого генія обох митців наводить на думку, що рівень співвіднесеності є досить значним. Особливо цікавими видаються спостереження науковців щодо майстерності обох письменників у сфері психологізму. Завданням нашої розвідки є окреслення основних принципів художнього психологізму І. Франка і Ф. Достоєвського в найменш досліджуваних романах на рівні типологічних зв'язків «Для домашнього огнища» та «Злочин і кара» (найчастіше дослідники звертають увагу на типологічну спорідненість романів Ф. Достоєвського з романом «Перехресні стежки» І. Франка).

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена потребою осмислення проблеми типологічних зв'язків творчості І. Франка та Ф. Достоєвського, необхідністю висвітлення сутності Франкової концепції психологізму в світлі досягнень Достоєвського-психолога, поетики психологічного зображення у романах «Для домашнього огнища» та «Злочин і кара» в зв'язку з авторською концепцією людини і світу, низкою порушених у творах філософсько-психологічних проблем, потребою з'ясування функціональності форм, засобів і прийомів психологічного зображення з точки зору авторської світоглядної позиції та автобіографічного контексту.

Високу оцінку давав І. Франко художнім творам Достоєвського. Згадки про романи російського письменника та їх оцінка переконують нас у тому, що Франко був добре обізнаний з творчістю Достоєвського. Виділяв Франко з-поміж романів Достоєвського «Злочин і кара», «Записки з мертвого дому», знав також романи «Ідіот», «Скривджені і зневажені», а також «Щоденник» письменника. Зокрема, перший відносив до «архітворів епічної штуки», до таких творів європейської літератури, в яких «інтереси особистої психології героїв колосально розрослись і розширились, обсервація власне найдрібніших появ, рухів і відрухів душі зробилася без порівняння стараннішою і багатшою...» [3, т. 29, с. 522]. Високі оцінки Франка-критика цього та інших творів Достоєвсько-

го неодмінно вплинули на власні Франкові творчі шукання. Про так званий «слід Достоевського» у творах українського письменника зустрічаємо численні зауваження літературознавців (О. Чичерін, О. Ратушняк, О. Бистрова, Н. Тодчук). Однак роман «Для домашнього огнища» у цьому аспекті залишився поза увагою дослідників. Вважаємо, що і цей твір позначений впливом Достоевського, неперевершеного майстра психологічного аналізу.

Цікавив Франка Достоевський насамперед як письменник-психолог. Не випадково імена Достоевського і Л. Толстого він ставить поруч, називаючи їх «великими майстрами психологічного роману» в світовій літературі. При цьому критик добре усвідомлював відмінність їхнього психологізму, називаючи психологічний аналіз Достоевського патологічним. «Творчість Достоевського — се мов величезна психіатрична клініка», — пише І. Франко у статті «З останніх десятиліть 19 віку». Такий інтерес обумовлений був посиленою увагою письменника до соціальних і психологічних проблем сучасності, осмислення яких здійснювалося у тісному зв'язку художнього мислення автора з тогочасними новими ідеями у психології, почасти психопатології. Не випадково у зв'язку з цим стала стрижневою у творчості митця проблема злочину, кари й покути, що, на думку А. Швець, виразно переведена в русло Франкового антропоцентризму [5, с. 5]. Цілком можна припустити, що і вказана проблема, й окремі фабульні елементи творів, і характерокреаційні засоби мають певну співвіднесеність з творчістю Ф. Достоевського.

Майже всі прозові твори письменників можна кваліфікувати як соціально-психологічні студії: вирішення соціальних проблем здійснювалося через глибинний психологічний аналіз. Особливо цікавими у цьому аспекті є романи «Для домашнього огнища» І. Франка та «Злочин і кара» Ф. Достоевського. Як у російській, так і в українській літературах, тип справжнього злочинця — лицемірного, підступного, цинічного — вперше створюють саме Франко і Достоевський. Але годі шукати такої спорідненості у якихось «зовнішніх» рисах. Образи злочинців при певній поверховій схожості залиша-

ються оригінальними (образ Олімпії Торської, о. Нестора, Стальського чи Барана та численні образи Достоевського). На думку О. Чичеріна, споріднює творчість митців спільний мотивний комплекс. Не випадковим збігом можна вважати інтерес обох письменників до кримінальних сюжетів, які були породжені самою дійсністю. За основу сюжету обох романів взято реальні події, які були або пережиті письменником на власному досвіді, або переосмислені ним, а герої цих романів мали реальних прототипів.

В основу сюжету Франкового твору покладено дійсні події, що відбулися у Львові у 1883 році та згодом у 1892 році і мали широкий суспільний розголос. Резонансний злочин — вербування і продаж українських дівчат за кордон — обговорювався у польських колах та пресі. Фігурували у цьому процесі реальні люди — дружина капітана австрійської армії Антоніна Вайс та її співниці Марія Грембович (у романі Анеля Ангарович та Юлія Шаблінська). І. Я. Франко як співробітник газети «Kurjer Lwowski» був присутній на численних судових процесах або був добре обізнаний з гучними суспільними скандалами, які до судових справ не допускалися, оскільки до них були причетні високопоставлені особи. Витоки роману Ф. Достоевського «Злочин і кара» сягають 1859 року, в період перебування письменника на каторзі. Спочатку Достоевський планував написати його у формі сповіді-роману Раскольникова. Він намагався перенести на сторінки весь духовний досвід каторги, тому що там автор зіткнувся з дійсно сильними особистостями, під впливом яких почалася зміна його духовних переконань. Події, покладені в основу детективного сюжету Достоевського, були підказані авторові самим життям. Це складний період у житті самого письменника, коли він, знаходячись у постійній матеріальній скруті, рятуючись від загрози боргової в'язниці, не раз звертається до петербурзьких ростовщиків. Достоевський знав бідність, убогість на власному досвіді. Ростовщики і поліція відіграли в біографії письменника неабияку роль. Але були для Достоевського і реальні прототипи цієї історії — письменника зацікавила у збірнику карних справ Франції стаття «Процес

Ласенера» про злочин-убивство з метою пограбування, який скоїв син купця міста Ліон П'єр-Франсуа Ласенер, людина виняткова, незвичайної вдачі і не позбавлена шляхетності. Такий тип злочинця-філософа або вбивці-теоретика зацікавив Достоєвського своїми психологічними контрастами і видався йому цікавим для романічного втілення.

Для героя роману «Злочин і кара» у літературознавстві знайдено визначення: «герой-ідеолог», тобто певна ідея, концепція світу стає серцевиною особистості і глибоко нею переживається. Уся система художніх засобів натомість підпорядковується розкриттю цієї ідеї та її динаміки. Це знайшло відображення і в жанровому визначенні роману — соціально-ідеологічний і водночас психологічний роман. Творчий метод Івана Франка також носить соціально-філософський зміст. А його психологізм трактується як «психологізм, що ґрунтується на законах соціальної психології і піднятий до вершин філософського узагальнення» [2, с. 74]. Роман Франка «Для домашнього огнища» є синтетичним, поєднує суспільні та психологічні чинники буття людини. Вочевидь, Франко також перевіряв свою героїню можливістю переступу і подав, бодай у стислій формі, проблему злочину та покути. Анеля Ангарович пішла на злочин, не будучи від природи злочинницею, заради «домашнього огнища», заради своєї ідеї, і не витримала, як і Раскольников, цього випробування.

Споріднює митців насамперед техніка психологічного аналізу, характерокреаційна поетика, заснована на майстерності письменника схопити й відтворити найтонші порухи людської душі, заглибитися у найпотаємніші сфери людської свідомості, а подекуди і підсвідомості, вміння засобами словесної образності переконливо відтворювати складні характери. Як у творі Франка, так і Достоєвського, ми спостерігаємо героїв у стані крайнього психічного напруження, коли стирається межа між світом реальним і світом примарним.

Композиція обох романів концентрична, навколишній світ синтезується крізь свідомість головних героїв. Розвиток сюжетної лінії визначається виключно логікою розвитку внутрішньої драми персонажів. Сюжети вибудовуються си-

лою внутрішнього конфлікту головних героїв: морального і меркантильного у Франка та зіткнення свідомого, раціонального і морального, християнського почуття у Достоевського. Отже, сюжети обох романів можна вважати «психологічними». Дію рухає як зовнішнє, так і внутрішнє, саме воно і визначає систему поетикальних засобів у творах. Виходячи з позицій соціологізації романів Франка та Достоевського, вдається можливим визначити ієрархію засобів психологізму, тобто їхню підпорядкованість двом формам — **екстервентній та інтервентній**. Спробуємо розглянути їх у текстах обох романів.

Психологічний аналіз у романах сягає складнішої форми, аніж відома «діалектика душі» Толстого. Психологічний аналіз застосовується у взаємодії з психологічним синтезом — відображенням емоційного стану в цілному вигляді. Романісти розв'язують водночас два завдання: аналізують складні психологічні стани і процеси та відтворюють певну психологічну атмосферу. Щоправда, у Достоевського вона вкрай напружена, доведена до душевного страждання, психічних розладів. У Франковому романі така психологічна атмосфера є винятковою і більше стосується не так Анелі, як душевних страждань капітана Ангаровича. Відповідно до завдань обидва романісти надають перевагу то інтервентній, то екстервентній формам психологізму. Для відтворення психологічної атмосфери автори вдаються до зовнішнього, предметного світу. Тут доцільно пригадати виняткову роль інтер'єрних та екстер'єрних описів у романах. Внутрішній світ головних героїв проектується в зображенні мікросередовища. У романі І. Франка — це «чистенький і зо смаком прибраний салоник», у Достоевського — опис кімнатки-«каморки», яку знімає Раскольников. У цих описах закладено основний психологічний зміст персонажів. Як зазначає А. Швець, «замкнений простір невеличкого салоника Анелі стає місцем бурхливих емоційних перипетій; поступово переростаючи межі звичайного локусу, він утворює хронотоп переживання» [5, с. 172]. Опис салоника виконує подвійну функцію. Вишукано та зі смаком обставлений, він підкреслює добробут і затишок «до-

машнього огнища». З іншого боку, він дисонує з внутрішнім станом героїнь. Зокрема, влучно підкреслює (стосовно Юлії Шаблінської) «ненастанний внутрішній неспокій, і то не хвилиний, але якийсь органічний, вроджений, що плив з недостачі рівноваги між поодинокими силами її душі, між чуттям і волею, між бажаннями і спосібністю до їх заспокоєння» [3, т. 19, с. 8–9]. Винятково психологічну функцію виконує опис «желтой каморки» Раскольниковова, яку автор порівнює з шафою та труною. Крім цього саме мешкання героя є каталізатором його душі, важких, хворобливих вражень: «Он... с ненавистью посмотрел на свою каморку. Это была крошечная клетушка, шагов в шесть длиной, имевшая самый жалкий вид с своими желтенькими, пыльными и всюду отставшими от стены обоями, и до того низкая, что чуть-чуть высокому человеку становилось в ней жутко» [1, с. 69].

Найчастіше автори вдаються до найскладніших засобів психологічного аналізу — снів, маячні, марення, галюцинацій, засобу двійництва тощо (інтервентна форма психологічного аналізу). Пригадаємо ту психологічну напругу капітана Ангаровича, яку переживає він через глибокі розчарування, і складний душевний стан Раскольниковова до вбивства і після скоєння злочину, символічні сні Ангаровича напередодні краху ілюзій «домашнього огнища» та сні-маячіння Раскольниковова перед вбивством та після. Таких типологічних взаємозв'язків на рівні образної системи і поезики ми можемо віднайти чимало. Франко, як і Достоевський, постійно загострює увагу на патологічних проявах людської психіки, докладно їх вивчає та «часом «зливається» з примарним світом свого героя — скаліченої соціальною дійсністю людини, починає дивитись на світ її очима» [6, с. 197]. Стосовно Достоевського цю ознаку творчості Луначарський назвав «ліризмом», що цілком може стосуватися й І. Франка.

Однак, за численних рис схожості віднаходимо і відмінності у тематичній і художньо-психологічній парадигмі митців. На думку Ю. Янковського, «тембри голосів» кожного з цих співців «униженных и оскорбленных» були різними», що зумовило і відмінності у психологізмі письменників

[6, с. 191]. Вмотивовуючи психологію своїх героїв соціально, письменники йшли різними шляхами. Достоевський часто втрачає межі між психічними «рефлексами» і соціальними ознаками, часто відводить своїх героїв від дійсності, заглиблюється у складні психопатологічні ситуації на межі неімовірного. Франкові герої, зберігаючи риси суб'єктивізму, ніколи не сягають меж ірраціонального.

Підсумовуючи наше дослідження, слід зазначити, що творчість Франка і Достоевського — явища надзвичайно багатогранні і невичерпні. Обидва прозаїки були майстрами поглибленого психологічного аналізу, вміли відтворювати найтонші нюанси душевних порухів персонажів на межі ірраціонального, але в соціальному аспекті романи І. Франка суттєво відрізняються від прози Ф. Достоевського. Аналіз типологічних зв'язків митців окреслює чимало точок зіткнення, водночас не випускаючи з уваги і принципової відмінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание / Ф. М. Достоевский. — М.: Художественная литература, 1978. — 463 с.
2. Мейзерська Т. С. Проблема психологізму і концепція образу в творчості І. Франка / Т. С. Мейзерська // Діалог душ: збірник наукових статей за матеріалами конференції, присвяченої пам'яті В. В. Фашенка. — Одеса: Астропринт, 2001. — С. 73–76.
3. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. / І. Я. Франко. — К.: Наукова думка, 1980–1985. — Т. 19, 29, 31, 33, 41.
4. Чичерін О. В. Ф. Достоевський у творчій спадщині І. Франка // Радянське літературознавство. — 1971. — № 11. — С. 54–58.
5. Швець А. Злочин і катарсис. Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Франка/ А. Швець. — Львів, 2003. — 235 с.
6. Янковський Ю. Великі знавці людських душ (Достоевський і Франко)/ Ю. Янковський // Художній світ Достоевського. — К.: Дніпро, 1973. — С. 175–203.

Стаття надійшла до редакції 24 березня 2014 р.